

EDICE LIMES

Peter Burke

Společnost a vědění

Od Gutenberga k Diderotovi

NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM

Společnost a vědění

Od Gutenberg k Diderotovi

Peter Burke

Recenzovali:

prof. PhDr. Martin Procházka, CSc.

prof. Miroslav Petříček, Dr.

Z anglického originálu *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot*, vydaného roku 2000 nakladatelstvím Polity Press ve spolupráci s Blackwell Publishers Ltd., přeložil Martin Pokorný.

Doslov napsal Miroslav Petříček

Publikace vychází v rámci výzkumného záměru MSM0021620824

Základy moderního světa v zrcadle literatury a filozofie řešeného na Filozofické fakultě UK.

This edition is published by arrangement with Polity Press Ltd., Cambridge. /

Překlad vychází se souhlasem nakladatelství Polity Press Ltd., Cambridge.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2024

Redakce Ondřej Kavalír, Renata Čámská

Obálka a grafická úprava Jan Šerých

Sazba a zlom DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první elektronické, podle prvního tištěného vydání

v Nakladatelství Karolinum (2007)

© Peter Burke, 2000

Epilogue © Miroslav Petříček, 2007

Translation © Martin Pokorný, 2007

ISBN 978-80-246-1319-2

ISBN 978-80-246-5880-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

PŘEDMLUVA A PODĚKOVÁNÍ	9
I. ÚVOD: POZNÁNÍ Z POHLEDU SOCIOLOGIE A HISTORIE	11
Rozmach sociologie poznání	13
Nová vlna sociologie poznání	17
Sociální dějiny poznání	21
Co je poznání?	23
Pluralita poznání	25
2. VĚDĚNÍ JAKOŽTO PROFESE: UČENCI A EVROPA	31
Návaznosti a zlomy	32
Středověk	35
Vliv knihtisku	36
Uplatnění v církvi a ve státě	37
Strukturní diferenciací	39
Skupinová identita	43
Islám a Čína	45
3. VĚDĚNÍ ETABLOVANÉ A INSTITUCIONÁLNÍ	49
Renesance	53

Vědecká revoluce	57
Osvícenství	62
Závěry a srovnání	67
 4. MÍSTA VĚDĚNÍ: CENTRA A PERIFERIE	 71
Společenství vzdělců	75
Nagasaki a Dedžima	77
Zkoumaný terén a zájmová perspektiva	78
Import poznání	79
Metropole vědění	82
Geografie knihoven	85
Město jako zdroj informací o sobě samém	89
Zpracování poznatků	93
Distribuce poznání	96
Objevování světa	98
 5. UTRŽIDĚNÉ POZNÁNÍ: UČEBNÍ PLÁNY, KNIHOVNY A ENCYKLOPEDIE	 101
Antropologie poznání	101
Rozmanitost poznání	103
Disciplína a výuka	108
Uspořádání učebních plánů	110
Uspořádání knihoven	111
Uspořádání encyklopedií	113
<i>Loci communes</i>	114
Restrukturace systému	115
Nové uspořádání výuky	117
Nový řád knihoven	121
Metodika muzeí	124
Alfabetizace encyklopedií	126
Pokrok poznání	127
Závěr	130
 6. POZNÁNÍ POD KONTROLOU: CÍRKVE A STÁTY	 133
Rozmach úřednictva	135
Církev jako vzor	138
Zahraniční věci	140

Informace a impérium	142
Vnitřní organizace	147
Mapování státu	150
Rozmach statistiky	152
Ukládání a vyhledávání	156
Cenzura	159
Šíření informací	163
 7. POZNÁNÍ NA PRODEJ: TRH A TISK	 167
Rozmach intelektuálního vlastnictví	171
Průmyslová špionáž	173
Informace v obchodním styku	174
Informovanost Východoindické společnosti	176
Rozmach burz	178
Knihtisk a obchod s poznatkami	179
Benátky v 16. století	182
Amsterdam v 17. století	183
Londýn v 18. století	186
Zpravodaje, noviny a časopisy	188
Rozmach příruček	190
Encyklopedie	192
Srovnání a závěr	195
 8. ZÍSKÁVÁNÍ POZNATKŮ:	
AŤ SI ČTENÁŘ PŘIJDE NA SVÉ	199
Čtení textů, osvojování názorů	201
Příručky	205
Abecední uspořádání	207
Pomůcky pro historický výzkum	210
Individuální přístupy	212
Od Montaigne k Montesquieuovi	214
Získávání poznatků o jiných kulturách	217
 9. ZÁVĚREM: POZNÁNÍ PŘIJÍMANÉ S DŮVĚROU	
I SKEPSÍ	223
Pyrrhónská renesance	224
Pragmatická skepse	227

Geometrická metoda	230
Rozmach empirismu	231
Éra poznámek	235
Důvěřivost, nedůvěra a sociologie poznání	237
DOSLOV	
Vědění jako kulturní fakt (<i>Miroslav Petříček</i>)	241
VÝBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE	249
REJSTŘÍK	285

PŘEDMLUVA A PODĚKOVÁNÍ

Tato kniha nečerpá pouze ze sekundární literatury, ale opírá se také o čtyřicetileté studium původních raně novověkých textů. V poznámkách a seznamu literatury se však omezují na současné monografie a primární prameny probírám přímo v textu. Studie se sice zaměřuje na obecnější struktury a trendy, nikoli na jednotlivce, nicméně podobné téma nelze vyložit bez uvedení mnoha desítek jmen; jejich životní data i stručnou charakteristiku může čtenář najít v rejstříku.

Předkládaná studie je výsledkem dlouhodobého projektu, který vedle řady článků zahrnoval také přednášky a semináře na univerzitách v Cambridgi, Delfách, Lovani, Lundu, Oxfordu, Pekingu, São Paulu a Petrohradu. Po dlouhém období příprav získal projekt konečnou podobu díky pozvání přednést první Vonhoffovy přednášky na Groningenské univerzitě.

Velice děkuji Dicku de Boerovi za péči, se kterou se mi v Groningenu věnoval, a za poučení o významu změn vědomostního systému ve 13. a 14. století. Můj dík za všemožnou pomoc nechť přijmou také Daviel Alexandrov, Alan Baker, Moti Feingold, Halil Inalcik, Alan Macfarlane, Dick Pels, Vadim Volkoff a Jay Winter; Joanně Innes děkuji, že mi poskytla k nahlédnutí svůj klasický, ač stále nevydaný článek o využívání informací britskou vládou.

S vděkem podotýkám, že své komentáře k jednotlivým částem rukopisu mi poskytli Chris Bayly, Francisco Bethencourt, Ann Blair, Gregory Blue, Paul Connerton, Brendan Dooley, Florike Egmond, José María González García, John Headley, Michael Hunter, Neil Kenny, Christel Lane, Peter Mason, Mark Phillips, John Thompson a Zhang Zilian. Moje manželka Maria Lúcia přečetla celý rukopis, navrhla mi úpravy a upozornila mne na několik problematických míst. Tuto knihu jí věnuji.

Úvod: poznání z pohledu sociologie a historie

Každá známá věc připadala tomu, kdo danou znalost měl, systematicky uspořádaná, prokázaná, uplatnitelná a evidentní – zatímco každý systém poznatků, který přicházel odjinud, se naopak jevil jako vnitřně rozporný, neprokázaný, nepoužitelný, fantastní anebo mystický.

Ludwik Fleck

Podle některých sociologů dnes žijeme ve „znalostní“ nebo „informační společnosti“, řízené profesionálními experty a jejich vědeckými metodami.¹ Podle některých ekonomů žijeme ve „vzdělanostní“ nebo „informační ekonomice“, která se vyznačuje rozmachem profesí zaměřených na tvorbu anebo šíření poznatků.² A důležitou otázkou se poznání stalo také v politice, přičemž ústřední tu je problém, zda mají informace patřit veřejnosti nebo soukromým osobám, zda se jedná o zboží komoditu, nebo o složku obecného blaha.³ Historikové budoucnosti možná dobu kolem roku 2000 označí za „věk informací“.

¹ Wiener (1948), 11; Bell (1976); Böhme – Stehr (1986); Castells (1989); Poster (1990); Stehr (1994); Webster (1995).

² Machlup (1962, 1980–4); Rubin – Huber (1986).

³ Schiller (1986, 1996).

Ironií osudu však ve stejné době, kdy poznání takto zabralo střed scény, filosofové a další myslitelé stále radikálněji – anebo přinejmenším hlasitěji než dříve – zpochybňují spolehlivost poznání. Někdejší „objevy“ jsou dnes prohlašovány za plody „invence“ nebo „konstrukce“.⁴ Nicméně filosofové se s ekonomy a sociology shodnou v tom, že dnešek je zapotřebí definovat jeho vztahem k poznání.

Neměli bychom zbrkle předpokládat, že teprve naše doba se těchto otázek seriózně zhostila. Jak uvidíme v 6. kapitole, komodifikace informací je stejně stará jako kapitalismus – a využití systematicky shromážděných informací o populaci vládou lze vysledovat až do starověku, zvláště do starého Říma a Číny. Pokud jde o skeptický postoj k domnělému vědění, daná tradice sahá minimálně ke starořeckému mysliteli Pyrrhónovi z Élidy.

Smyslem těchto poznámek není nahradit hrubý koncept revoluce stejně hrubým konceptem kontinuity. Prvořadým cílem této knihy je o něco přesnější vytyčení zvláštních rysů dneška tím, že na ně pohlédneme prizmatem dlouhodobých tendencí. Aktuální diskuse byly pro historiky často podnětem, aby si o minulých dobách položili nové otázky. Ve 20. letech 20. století poskytla rostoucí inflace podnět pro rozmach historie cen. V 50. a 60. letech vyprovokovala populační eploze výzkum ve sféře demografické historie. A v 90. letech sílil zájem o dějiny poznatků a informací.

Od znalostní složky společnosti nyní přejdeme k symetrickému protikladu, tedy k sociální složce poznání. Jeden z cílů, které si tato kniha klade, lze popsat jako navození distance. Chceme dosáhnout toho, co ruský literární kritik Viktor Šklovskij nazval „ozvláštnění“ (*ostranenie*), jisté odcizení, díky kterému se věci důvěrně známé jeví jako podivné a věci doposud přirozené působí arbitrárně.⁵ Autor i čtenáři si díky analytickému popisu střídajících se systémů minulosti mají jasněji uvědomit onen „vědomostní systém“, ve kterém žijeme my sami. Systém, ve kterém sami pobýváme, se obvykle jeví jako „samozřejmý“, ve shodě se „zdravým rozumem“. Jedině díky srovnání můžeme pochopit, že jde o jeden systém z řady možných.⁶ Jak svého času

⁴ Berger – Luckmann (1966); Mendelsohn (1977); Ziman (1978); Luhmann (1990).

⁵ Bourdieu (1984); cf. Ginzburg (1996, 1997).

⁶ Geertz (1975); cf. Veblen (1918).

napsal polský přírodovědec Ludwik Fleck: „Každá známá věc připadala tomu, kdo danou znalost měl, systematicky uspořádaná, prokázaná, uplatnitelná a evidentní – zatímco každý systém poznatků, který přicházel odjinud, se naopak jevil jako vnitřně rozporný, neprokázaný, nepoužitelný, fantaskní anebo mystický.“⁷

Myšlenka, že kritéria pro pravdu a poznání jsou přinejmenším ovlivněna, ne-li přímo určována společenským prostředím, není nijak nová. Stačí uvést tři příklady z počátku novověku: Francis Bacon užil metafory „bůžků“ či „model“ (*idola*) rodu, jeskyně, tržiště a divadla, Giambattista Vico hovořil o „ješitnosti národů“ (tedy o etnocentrismu), Charles de Montesquieu prozkoumal vztahy mezi zákony, které platí v jednotlivých zemích, a místním klimatem i politickým systémem. Zde všude se různými způsoby uplatňuje stejný základní postřeh, který si podrobněji vyložíme dále (str. 238).⁸ Ovšem učinit krok od původního postřehu k systematickému, vnitřně uspořádanému zkoumání je často obtížné a někdy to trvá celá staletí. Nepochybně to platí právě o oblasti, která je dnes označována obratem „sociologie poznání“.

ROZMACH SOCIOLOGIE POZNÁNÍ

Jakožto ucelený projekt pochází sociologie poznání z počátku 20. století.⁹ Tři navzájem podobné disciplíny se vynořily ve třech zemích, totiž ve Francii, Německu a Spojených státech. Otázka, proč se právě v těchto třech zemích vynořil zvláštní zájem o vztahy mezi poznáním a společností, představuje sama o sobě pozoruhodný problém pro sociologii sociologie.

Ve Francii již podstatně dříve zazněla výzva Augusta Comta k ustavení společenské historie poznání, „historie beze jmen“, a na počátku století tu Émile Durkheim a jeho žáci, především Marcel Mauss, zahájili studium společenského původu jistých základních kategorií či „kolektivních představ“, například prostoru a času, svatého a profán-

⁷ Fleck (1935), 22; cf. Baldamus (1977).

⁸ Mannheim (1936); Stark (1960).

⁹ Merton (1941).

ního, osoby a tak dále, tedy konceptů tak základních, že je lidé používají zcela spontánně a nevědomky.¹⁰ Novinkou tu byl systematický průzkum „primitivních“ kategorií (o kterých se v dřívější době jen tu a tam zmínili cestovatelé a filosofové) i obecný závěr, že společenské kategorie jsou projekcí přenášeny na přirozený svět, a věcná klasifikace se tedy odvíjí od klasifikace lidských bytostí.¹¹

Ze zájmu Durkheimovy školy o kolektivní představy vyšla řada důležitých studií (mimo jiné o starém Řecku) a také spis francouzského sinologa Marcela Graneta o základních kategoriích čínského myšlení.¹² Podobně i historikové Marc Bloch a Lucien Febvre zveřejnili dnes již proslulé analýzy „kolektivních mentalit“ a sdílených předpokladů. Bloch tuto perspektivu uplatnil v monografii o víře v léčivé schopnosti francouzských a anglických králů, Febvre v průzkumu takzvaného „problému nevíry“ v 16. století, přičemž obhajoval tezi, že ateismus byl v dané době nemyslitelný.¹³

Ve Spojených státech se o sociologii poznání začal zajímat Thorstein Veblen, který byl slavný především díky své teorii *leisure class* a okázalé spotřeby. Veblen se především věnoval sociologii pravdy – což odpovídá faktu, že jeho někdejší učitelem byl Charles Peirce a kolegou zas John Dewey, filosofové pragmatismu, kteří kritizovali domněnku o „korespondenci“ mezi skutečností a našimi výroky o skutečnosti – a ještě konkrétněji vztahu mezi poznáním a specifickými společenskými skupinami a institucemi. K této oblasti vydal tři důležité stati.

První, která vyšla v roce 1906, zkoumala pozici vědy v kontextu moderní civilizace a hájila názor, že moderní „kult vědy“ včetně větší vnímavosti pro neosobní typy vysvětlení namísto výkladů antropocentrických je důsledkem rozmachu průmyslu a strojí techniky. Druhá se věnovala akademickému prostředí ve Spojených státech a Veblen jasně svého sociologického intelektu ozářil tmavé kouty univerzitního systému: akademiky přirovnal ke „strážcům esoterické

¹⁰ Durkheim and Mauss (1901–2).

¹¹ Worsley (1956); Lukes (1973); Lamo de Espinosa, González García – Torres Alberó (1994), 205–26.

¹² Granet (1934); cf. Mills (1940).

¹³ Burke (1990), 17–19, 27–30.

kého poznání“ na způsob „kněží, šamanů a medicimanů“, a konstatoval, že uvnitř příslušné skupiny je toto esoterické poznání považováno za obecně platnou pravdu, „i když každému vnějšímu pozorovateli je zjevné, že dané poznání svůj charakter, rozsah i metodiku přejímá z životních zvyklostí skupiny“.

Konečně pak ve stati z roku 1919 o „intelektuálním předstihu Židů v moderní Evropě“ přišel Veblen s názorem, že tato kreativita dosáhla nejvyššího stupně v 19. století, tedy právě v době, kdy mnoho Židů usilovalo o asimilaci s křesťanskou kulturou. Podstatné však je, že tato asimilace se nedařila zcela, takže řada židovských intelektuálů sice odmítla vlastní kulturní dědictví, ale nepřejali přitom plně kulturu okolního světa. Ocitli se tak na rozhraní dvou kulturních světů, a „pod tlakem okolností“ se stali skeptiky (viz str. 49), neboť „idoly“ jejich vlastního kmene se „rozpadly napadrt“ a k přijetí těch křesťanských zase neměli dostatečně silné pohnutky. Díky své odpoutanosti od představ, které okolní kultura považovala za samozřejmé, se tito intelektuálové židovského původu dostali do pozice intelektuálních novátorů.

V posledním zmíněném případě Veblenův postřeh nepochybně pramenil z jeho vlastní marginality, zčásti přijaté záměrně, ale zčásti nastolené faktem, že jako syn rolnických přistěhovalců z Norska svým etnickým a společenským zázemím mezi dobové americké intelektuály nezapadal.¹⁴ Je příznačné, že outsider Veblen po sobě nezanechal žádnou školu v přísném slova smyslu, i když – jak uvidíme – inspiroval řadu následovníků (viz str. 21).¹⁵

Německo v této době projevovalo výraznější zájem o sociologii idejí, někdy v návaznosti na základní myšlenky Karla Marxe. Ve své studii o tzv. „protestantské etice“, poprvé vydané roku 1904, zasadil Max Weber tento hodnotový systém do společenského kontextu a předložil teorii ohledně jeho ekonomických důsledků. Příspěvkem k sociologii poznání byla také Weberova teorie byrokratického aparátu (viz str. 136), i když ji tak neprezentoval. Současně s Weberem hájili i jiní němečtí sociologové – především Max Scheler a Karl

¹⁴ Veblen (1906, 1918, 1919); cf. Lamo de Espinosa, González Garcia – Torres Albero (1994), 380–6.

¹⁵ Veblen (1918), 1–2.

Mannheim, který se do Německa přistěhoval z Maďarska a nakonec odešel do Anglie – názor, že ideje jsou společensky „situovány“ a že jejich formu ovlivňuje daný pohled na svět či „myšlenkový styl“, spjatý s historickým obdobím, s národem a podle Mannheima také s generací a společenskou třídou.

Mannheim postavil do kontrastu dva evropské myšlenkové styly, které se rozvinuly v 18. a 19. století: na jedné straně francouzský liberální a univerzalistický styl, který společnost posuzuje z hlediska neměnného rozumu, na straně druhé konzervativní styl německý, nesoucí pečeť „historismu“, tedy styl, který zakouší svět jako změnu a smysluplnost zkušenosti čerpá v první řadě z historie, nikoli z rozumu anebo náboženství. Mannheimovi nešlo o to, aby jeden styl chválil a druhý odsoudil; chtěl pouze upozornit, že společenské zájmy dané skupiny podnítí v jejích příslušnících vnímavost pro jisté aspekty života společnosti a na tomto základě rozvinou odpovídající „ideologii“. ¹⁶

Přesto ale Mannheim považoval intelektuály za „vrstvu, která se třídám víceméně vymyká“, za „neukotvenou inteligenci“, *freischwebende Intelligenz*. (Tento obrat si Mannheim vypůjčil od Alfreda Webera, bratra slavnějšího Maxe a taktéž významného sociologa.) Jejich relativní odpoutanost od společnosti – na omezující dodatek „relativní“ Mannheimovi kritici někdy zapomínají – intelektuálům umožňuje vnímat společenské trendy ostřeji než ostatním. ¹⁷

Právě německá skupina užila pro svůj projekt termín „sociologie poznání“ (*Soziologie des Erkennens, Wissensoziologie*). Toto slovní spojení zní podivně a nepochybně mělo u publika vyvolat šok. I přes nedostatek příslušných studií ¹⁸ lze poměrně snadno přijmout protikladnou myšlenku historie či sociologie nevědění a snadno si také můžeme představit společenskou analýzu překážek, které brání odhalování pravdy, provedenou ve stylu F. Bacona. Představa sociologie poznání či vědění je provokativnější, neboť výrazy „poznat“ nebo „vědět“ jsou odborně řečeno *success verbs*, jsou to slovesa, která významově implikují zdárný průběh dané aktivity: vědění je proti-

¹⁶ Mannheim (1927).

¹⁷ Mannheim (1925); cf. Scheler (1926).

¹⁸ Moore – Tumin (1949); Scott (1991).

kladem mínění, co víme a co jsme poznali, to je nutně správně. Představa výkladu pravdy na společenském základě, jak jej předložili Karl Marx nebo Friedrich Nietzsche, dokáže šokovat dodnes, jak ukázaly Foucaultovy rozbory „režimů pravdy“ v 80. letech. Když Steven Shapin v 90. letech nazval svou knihu *Společenské dějiny pravdy*, stále ještě se jednalo o záměrnou provokaci.¹⁹

NOVÁ VLNA SOCIOLOGIE POZNÁNÍ

Po tomto pozoruhodném začátku studium poznání ve všech třech uvedených zemích takřka vymizelo anebo se přinejmenším dostalo do stínu ostatních sociologických oborů. Jedinou významnou figurou z let 1930–1970 je Američan Robert Merton, jehož studie ke vztahům mezi puritánstvím a přírodovědou sice kladly větší důraz na instituce typu Královské společnosti, ale v zásadě jen rozvíjely Weberovy myšlenky o protestanství a kapitalismu.²⁰ Polský sociolog Florian Znaniecki, který emigroval do Spojených států, se dal ve Veblenových stopách a publikoval monografii *Společenská role vzdělance* (1940), ale pak změnil badatelské zájmy. Georges Gurvitch, ruský emigrant žijící v Paříži, směřoval k oživení disciplíny na počátku 60. let, avšak zemřel dříve, než mohl načrtnutý program být jen zčásti naplnit.²¹ *Společenská konstrukce reality* (1966) z pera Američana Petera Bergera a Rakušana Thomase Luckmanna se sice dočkala příznivého přijetí a jistého vlivu, nicméně autoři na obecný nárys sociologie vědění, který tu podali, nenavázali v žádných konkrétnějších studiích. Hlavní obrodný stimul přišel zvenčí, od antropologa Clauda Léviho-Strausse, historika vědy Thomase Kuhna a filosofa Michela Foucaulta.

Odborný zájem o klasifikaci Lévi-Strauss oživil svými studiemi totemismu a obecněji „divošského“ či „divokého“ myšlení, *la pensée sauvage*, které charakterizoval jako konkrétní a nikoli abstraktní. Zatímco například člověk Západu rozlišuje mezi „přírodou“ a „kulturou“ (*nature/culture*), mýty amerických indiánů jsou podle Léviho-

¹⁹ Foucault (1980), 112; Shapin (1994).

²⁰ Merton (1938, 1941, 1945, 1957, 1968); Luhmann (1990).

²¹ Berger – Luckmann (1966); Gurvitch (1966).

-Strausse vybudovány na protikladu „syrového“ a „vařeného“.²² Foucault kromě filosofie studoval také dějiny medicíny, avšak jeho zájmy se postupně rozšiřovaly. Uvedl do diskuse zcela nové termíny – „archeologie“, „genealogie“, „režim“ atd. –, aby mohl na různých úrovních od rodiny až po stát, analyzovat vztah mezi poznáním a mocí a také prozkoumat různá místa či prostory poznání: kliniky, školy a tak dále.²³ Kuhn své kolegy ohromil i stimuloval tvrzením, že vědecké revoluce se v dějinách opakují a že mají podobnou strukturu anebo vývojový cyklus: začínají pocitem nespokojenosti s ortodoxní teorií neboli „paradigmatem“ a končí objevem nového paradigmatu, který zaujme pozici „vědy, jak je obvyklá“ (*normal science*), dokud nějaká další generace badatelů nepocítí vůči přijímaným názorům zásadní rozpaky.²⁴

Poznání jakožto badatelské téma přilákalo pozornost některých předních teoretiků společnosti a kultury poslední generace. Mannheimův někdejší asistent Norbert Elias se v závěru své odborné dráhy věnoval procesu získávání intelektuálního odstupu a předložil „teorii respektovaných institucí [*establishments*] vědy“.²⁵ Vztahem mezi poznáním, lidskými zájmy a veřejnou sférou se zabýval Jürgen Habermas.²⁶ Pierre Bourdieu vtáhl poznání do sféry sociologického zájmu v sérii studií o „teoretické praxi“, „kulturním kapitálu“ a pravomoci univerzit i dalších institucí definovat, co se považuje za opodstatněné poznání.²⁷

Bourdieu původně vystudoval antropologii a i další antropologové podali v této oblasti důležité příspěvky. Clifford Geertz věnoval několik článků problémům lokálně sdíleného poznání, informovanosti a sdílené racionality (*common sense*), které zkoumal přímo „v terénu“ u komunit, které setrvávají v přímém kontaktu.²⁸ Jack Goody prozkoumal odlišné cesty, jakými se k poznání dospívá v orálních a skripturálních kulturách, a nedávno zesnulý Ernest Gellner ana-

²² Lévi-Strauss (1962, 1964).

²³ Foucault (1966, 1980).

²⁴ Kuhn (1962).

²⁵ Elias (1982); cf. Wilterdink (1977).

²⁶ Habermas (1962).

²⁷ Bourdieu (1972, 1984, 1989).

²⁸ Geertz (1975, 1979, 1983).

lyzoval měnící se vztahy mezi sférami ekonomiky, politiky a intelektuálního vývoje (které označil za produkční, koerční a kognitivní systémy).²⁹ Snadno bychom k tomuto seznamu mohli připojit další jména a také další disciplíny, geografii počínaje a ekonomik konče.³⁰

Jak u každé „nové vlny“ bývá pravidlem, tvůrci „nové sociologie poznání“ mnohdy přehnaně zdůrazňují odstup, který je odděluje od předchůdců.³¹ Foucault, Bourdieu i Lévi-Strauss v mnohém navazují na Durkheima a na jeho zájem o kategorie a klasifikace, i když se stejně jako většina originálních myslitelů pohybují v několika tradicích zároveň a kritizují i své učitele. Diskuse o vztazích mezi poznáním a zájmy je stále bouřlivá.³² „Mikroskopický“ přístup sice může působit nově, nicméně vyzýval k němu již Karl Mannheim a před druhou světovou válkou ho praktikoval Ludwik Fleck.³³ Bourdieuem zdůrazňovaná pravomoc vymezit, jaké poznání se považuje za opodstatněné, byla jasně patrná již onomu viktoriánskému satirikovi, který Benjaminu Jowettovi (viz str. 31) vložil do úst slova: „Co nevím, není vědění.“

Přes všechna tato nutná upřesnění je ale pravda, že druhá vlna sociologie vědění se od první vlny liší položením důrazů, a to konkrétně ve čtyřech směrech. Za prvé se – v souladu s celkovým poststrukturalistickým či postmoderním obratem v sociologii a dalších disciplínách – důraz přesunul od získávání a přenosu poznatků k jejich „konstrukci“, „produkci“ či přímo „výrobě“.³⁴ Oproti společenským strukturám se více dostávají do popředí jednotlivci, jazyk a různé praktiky, jako je tvorba klasifikací a provádění experimentů; oproti ekonomickým hlediskům se věnuje větší pozornost politice poznání a „držitelům“ či „majitelům poznání“.³⁵

Za druhé jsou držitelé poznání chápáni oproti dřívějšímu jako mnohem širší a vnitřně rozrůzněnější skupina. Sociologové, zvláště příslušníci takzvané „etnometodologické“ školy, nyní vedle aktivit

²⁹ Goody (1978); Gellner (1988).

³⁰ Pred (1973); Thrift (1985); Machlup (1962, 1980–4); Schiller (1986, 1996).

³¹ Law (1986); Woolgar (1988).

³² Barnes (1977); Woolgar (1988).

³³ Mannheim (1936), 46n; Fleck (1935); cf. Baldamus (1977).

³⁴ Mendelsohn (1977); Knorr-Cetina (1981).

³⁵ Pels (1996, 1997).

vykonávaných intelektuály berou vážně také praktické, lokální, „každodenní“ poznání.³⁶

Za třetí se nová sociologie poznání od starší formy liší větším zájmem o mikrosociologii, tedy o každodenní společenský život skupinek, kroužků, sítí a „epistemických komunit“, chápaných jako základní jednotky, které poznání konstruuji a řídí jeho další šíření prostřednictvím příslušných kanálů.³⁷ V návaznosti na Foucaulta jsou tyto epistemické komunity často zkoumány prizmatem různých mikroprostorů (od laboratoří po knihovny), ve kterých pracují.³⁸ V tomto ohledu má nový přístup blízko k antropologii a běžně se nyní hovoří o „antropologii poznání“.³⁹

Za čtvrté nutno upřesnit, že když německá sociologická škola vyhlásila tezi o společensky situovaném poznání, mínila tím především společenské vrstvy či třídy (i když přinejmenším Mannheim bral v potaz i generační rozdíly).⁴⁰ V současné době se naopak větší pozornost soustředí na geografickou a genderovou situovanost poznání.

Pokud jde o pohlaví nebo přesněji *gender*, řada studií se věnovala překážkám, které jsou badatelky nuceny překonávat, ať už se jejich odborné ambice upínají k humanitním nebo přírodním vědám – i když dodnes schází komparativní studie, která by prozkoumala, do jaké míry byly ženy vyloučeny z intelektuálního života na různých místech, v různých dobách a v různých oborech.⁴¹ Feminismus zároveň přednesl pozitivní tezi, že se gender podílí na ustavování zkušenosti, a tedy existují specifické „ženské způsoby poznání“.⁴²

Mezi geografii se probudil zájem o prostorovou distribuci poznatků anebo naopak o hranice dalšího šíření, o meze, kterým poznání podléhalo ve vztahu k různým skupinám a místům.⁴³ Kuriozitou je, že tvůrcem nejslavnějšího příspěvku ke geografii poznání byl literární kritik Edward Said, který navázal na Foucaulta a pod-

³⁶ Berger – Luckmann (1966); Bourdieu (1972); Turner (1974).

³⁷ Crane (1972); Latour (1986); Brown (1989); Potter (1993); Alexandrov (1995).

³⁸ Foucault (1961); Shapin (1988); Ophir – Shapin (1991).

³⁹ Elkanah (1981); Crick (1982).

⁴⁰ Mannheim (1952); Fleck (1935).

⁴¹ King (1976); Jardine (1983, 1985); Schiebinger (1989); Phillips (1990); Shteir (1996).

⁴² Belenky et al. (1986); Haraway (1988); Durán (1991); Alcoff – Potter (1993).

⁴³ Pred (1973); Thrift (1985).

nítil širokou diskusi svou analýzou „orientalismu“, tedy západního poznání Blízkého Východu coby instituce ve službách koloniálního imperialismu.⁴⁴

Autor této knihy je sice historikem kultury a společnosti, nicméně náš výklad se bude opírat o řadu zmíněných metod ve snaze zmírnit specializační a fragmentační trend, který je pro náš dnešní svět poznání tak typický.

SOCIÁLNÍ DĚJINY POZNÁNÍ

Většina historiků zatím nepřijala sociologii poznání jako rovnocenného partnera. Jednou z výjimek byl James Harvey Robinson, iniciátor amerického hnutí „nové historie“ na počátku 20. století a přítel Thorsteina Veblena. Když podpořil záměr Marthy Ornsteinové napsat disertaci o úloze vědeckých spolků v 17. století (viz str. 57), důvodem bylo, že si sám položil otázku, „jakou roli hrála starobylá a vážená centra učenosti – totiž univerzity – v pokroku poznání. Takto položená otázka v sobě možná nesla nádech zlomyslnosti, možná vycházela z předtuchy oné dlouho tajené knihy o *Vyšším vzdělání* od Robinsonova přítele Veblena.“ (Veblenova kniha vznikla kolem roku 1908, ale tiskem vyšla až o deset let později.)⁴⁵

Robinson ovšem v této oblasti nenašel žádné nástupce. V rozmezí 20. až 50. let se o sociální historii vědeckého zkoumání pokusilo několik marxistických badatelů, například Rus Boris Hessen nebo Angličan Joseph Needham, nicméně historikové vědy povětšinou jejich práce nebrali v potaz. Zkoumat přírodní vědy ze společenské perspektivy se stalo běžným až od 60. let. O společenských vědách bylo po této stránce napsáno mnohem méně a ještě hůře na tom je oblast humanitních věd; navíc se dosavadní příspěvky koncentrují na 19. a 20. století, nikoli na ono rozhraní renesance a novověku, které se v angličtině označuje termínem *the early modern period*.⁴⁶

⁴⁴ Said (1978).

⁴⁵ Ornstein (1913), ix–x; cf. Lux (1991a, 1991b).

⁴⁶ Ringer (1990, 1992).

Jedním z důvodů, proč jsem si vybral stanovené téma, bylo vědomí o této mezeře v odborné literatuře. Předkládám zde esej či sérii esejů na téma tak rozsáhlé, že jakýkoli přehled, který by zcela vědomě nepřijal provizorní formu, by byl nejen neskromný, ale přímo neproveditelný. Musím přiznat, že mi vyhovují krátké studie o rozsáhlých tématech, studie, které se snaží vytyčit souvislosti mezi rozmanitými místy, otázkami, epochami nebo jedinci a seskupit drobné zlomky do celkového obrázku. Potřeba takto vymezené knihy je ovšem zvláště citelná v oblasti, která zpravidla vůbec není přijímána jako badatelský obor, nýbrž je považována za soubor oborů a podoborů: bibliografie, dějiny vědy, dějiny čtení, intelektuální historie, dějiny kartografie a dějiny dějepisectví (které byly mou původní specializací).

Každý, kdo prohlásí poznání za společensky situované, je povinen vymezit svou vlastní pozici. Některé mé subjektivní sklony vyplývají z třídního a národnostního původu, z pohlaví a generace, ke které přísluším, a jistě vyjdou brzy najevo. Zde jen přiznám, že název knihy – v originále *A Social History of Knowledge* – jsem zvolil jako poctu Mannheimovi, jehož texty ve mně před čtyřiceti lety probudily zájem o tyto otázky, přestože jsem vůči jeho metodě postupně zaujal kritický odstup. Tato kniha chce předložit teoreticky fundovanou sociálně-historickou analýzu, přičemž „teorií“ nemíním jen novější formule Foucaultovy a Bourdieuovy, ale i klasické teorie Émila Durkheima a Maxe Webera. Druhá a třetí kapitola nabízejí retrospektivní sociologii poznání, čtvrtá kapitola předkládá geografii a pátá antropologii poznání. Šestá se věnuje politice poznání, sedmá ekonomickým aspektům, osmá přijímá výrazněji literárněvědnou perspektivu a závěrečná koda formuluje několik filosofických otázek.

I přes tyto přesahy do jiných oblastí čtenář brzy pozná, že autor knihy je historikem, a to historikem raně novověké Evropy. Chronologické hranice výkladu tvoří na jedné straně renesance, na druhé osvícenství. Přestože z důvodů nezbytného srovnání tyto prostorové a časové hranice někdy překročíme, hlavním tématem zůstávají dějiny poznání v Evropě na prahu novověku.

Počátek novověku – *the early modern period* – tu budeme definovat jako období od Gutenberga po Diderota, tedy od vynálezu tiskařské metody s pohyblivými literami, ke kterému došlo kolem roku 1450

v Německu, po první svazky *Encyklopedie* z 50. let 18. století. Francouzská *Encyklopedie* představovala sumu všech tehdy dostupných informací a nabízí také působivý příklad politických i ekonomických aspektů poznání. Pokud jde o souvislosti mezi poznáním a tiskem, na následujících stránkách se k nim opakovaně vrátíme. Zde jen uvedme, že význam nového sdělovacího média se neomezoval pouze na rozsáhlejší šíření poznatků a na přenos relativně soukromého nebo přímo tajného poznání (odbornými znalostmi počínaje a státním tajemstvím konče) do veřejné sféry. Tisk totiž zároveň usnadnil interakci mezi různými obory poznání (což je téma, ke kterému se náš výklad několikrát vrátí) a toto poznání standardizoval, když lidem na různých místech umožnil číst identické texty a prohlížet si identická vyobrazení, a také (jak se pokusíme ukázat v 9. kapitole) podněcoval skepsi, neboť jedinci dovolil porovnat navzájem protichůdné a neslučitelné popisy či objasnění jednoho a téhož fenoménu nebo události.⁴⁷

CO JE POZNÁNÍ?

Otázka „Co je poznání?“ je skoro stejně těžká jako ještě slavnější problém „Co je pravda?“. Mannheim byl opakovaně kritizován za to, že bez bližšího rozlišování prohlašoval kategorie, hodnoty a faktická zjištění za společensky determinovaná. Navíc musíme odlišit poznatky od informací, praktické vědění („*knowing how*“) od teoretického („*knowing that*“) a explicitní od implicitního. V následujícím výkladu budeme pro usnadnění užívat termínu „informace“ pro údaje relativně „syrové“, specifické a praktické, zatímco jako „poznání“ či „vědění“ budeme označovat údaje „uvažené“, myšlenkově zpracované a systematizované. Je zbytečné dodávat, že se jedná o rozlišení pouze relativní, neboť náš mozek zpracovává naprosto vše, co vnímáme. K významu zpracování a klasifikace poznatků se ovšem opakovaně vrátíme (zvláště v 5. kapitole).

Předmětem následujícího výkladu bude to, co na rozdíl od nás lidé raného novověku považovali za vědění, a proto pojednáme

⁴⁷ Eisenstein (1979); Giesecke (1991); Eamon (1994).

i o magickém a okultním věděni, týkajícím se andělů a démonů. Pro sociální historii jsou samozřejmě klíčovým tématem různé koncepty poznání, jak je raný novověk zastával, a níže se jimi budeme zabývat podrobněji. Zde snad stačí upozornit, že zkoumaná epocha si uvědomovala rozdíly mezi druhy poznání, jak je zachycuje například distinkce mezi *ars* a *scientia* (kde se jedná spíše o kontrast mezi praxí a teorií než mezi uměním a vědou, jak by se mohlo zdát) anebo užití termínů „učenost“ (*learning*), „filosofie“, „zvědavost“ (*curiosity*) a jejich ekvivalentů v jednotlivých evropských jazycích. Nadšení příznivci nových typů poznání – které občas prohlašovali za „skutečné poznání“ – někdy tradiční poznání zavrhovali coby nesmyslný „žargon“ anebo bezcílnou „pedantérii“. Neodmyslitelnou součástí našeho projektu tvoří dějiny pojmů, *Begriffsgeschichte*: ta se zabývá nejenom zrodem nových slov coby symptomem nových zájmů a postojů, ale také proměnami významu starších termínů, jejich zasazováním do původního jazykového pole, průzkumem společenských kontextů, ve kterých se jich užívalo, a odhalováním původních významových asociací.⁴⁸

Pokusím se vyhnout jednomu tradičnímu předpokladu, totiž hypotéze o pokroku v intelektuální oblasti nebo o takzvaném „kognitivním narůstání“. Podobný koncept může být užitečný, je-li řeč o určité společnosti vcelku, o souhrnu poznatků sdílených určitými lidmi, například spoluautory konkrétní encyklopedie. Těžko by kdo mohl popírat, že se dějiny poznání v raně novověké Evropě vyznačují jistou mírou kumulace: vynořovaly se stále nové příručky a přehledy, knihovny a encyklopedie se rozrůstaly a každé další století poskytovalo zájemci o konkrétní oblast stále více zdrojů poznání (viz 8. kapitola).

Ovšem moudrost – v kontrastu k poznání – hromadit nelze: každý jedinec si ji musí osvojit vlastním úsilím. A dokonce i ve sféře poznání docházelo a dodnes dochází na individuální rovině k progresu i regresu. Sílicí specializace na školách a univerzitách vedla v průběhu přibližně poslední stovky let k produkci studentů s mnohem omezenějším poznáním než dřív – zcela bez ohledu na to, zda

⁴⁸ Koselleck (1972); Kenny (1998)

byla ztráta šířky nahrazena ziskem hloubky. O naši pozornost se dnes sváří různá alternativní poznání a každá volba má svou cenu. Kdykoli jsou encyklopedie aktualizovány, jsou jisté informace vypuštěny, aby se získalo místo na jiné – a tak je v některých situacích lepší obrátit se k 11. vydání *Encyklopedie Britanniky* z let 1910–1911 a nikoli k nejnovější verzi. V Evropě na prahu novověku se „kognitivní exploze“ odvíjela od vynálezu knihtisku, zeměpisných objevů, takzvané „vědecké revoluce“ atd., a tato akumulace poznání nepochybně vyřešila jisté problémy – ale zároveň vytvořila nové. I toto téma se bude v následujícím výkladu opakovaně vracet.

Není snad nutno dodávat, že i moje vlastní vědomosti na téma vědění mají daleko k úplnosti a náš výklad musí přijmout nejen časová a zeměpisná, ale i společenská omezení. Text knihy vychází z přednáškové řady a je míněn jako ohledání nedozírně rozsáhlého intelektuálního terénu, jako esej, a nikoli encyklopedie. Publikace se tak v zásadě omezuje na dominantní formy poznání – a tento výběr si zaslouhuje podrobnější zdůvodnění.

PLURALITA POZNÁNÍ

Náš výklad se z valné části opírá o texty vydané v rozmezí 16. až 18. století. Pokusíme se vyvarovat grafocentrismu i logocentrismu: tématem nám bude i ústně předávané poznání. Místy zmíníme hmotné objekty, od lastur a mincí po sochy a vycpané aligátory, neboť všechny tyto věci byly v dané době nadšeně sbírány, klasifikovány a předváděny v kabinetech kuriozit a muzeích.⁴⁹ Navíc do definice poznání zahrneme také neverbální praktiky: stavění, vaření, tkání, léčení, lov, obdělávání půdy apod. Zbývá ale jedna zásadní otázka: *č* poznání tu chceme zkoumat?

V raně novověké Evropě příslušníci elit běžně ztotožňovali poznání se svým vlastním poznáním a mnohdy – tak jako kardinál Richelieu ve své *Politické závěti* – tvrdili, že není radno zpřístupnit poznání prostým lidem, neboť to u nich může vyvolat nespokojenost

⁴⁹ Lugli (1983); Impey – Macgregor (1985); Pomian (1987); Findlen (1989, 1994).

s jejich existenčním postavením. Španělský humanista Luis Vives jako jeden z mála připustil, že „rolníci a řemeslníci znají přírodu lépe než zástupy filosofů“ (*melius agricolae et fabri norunt quam ipsi tanti philosophi*).⁵⁰

Díky proběhnuvší „rehabilitaci“ lokálního a každodenního poznání je dnes snad již jasné, že každá kultura v sobě obsahuje poznání v plurálu a že sociální historie se stejně jako sociologie musí zabývat „vším, co je v dané společnosti považováno za poznání“.⁵¹ Jedním způsobem, jak rozlišovat mezi typy poznání, je podle jejich funkcí či možných uplatnění. Sociolog Georges Gurvitch tak vymezil sedm typů poznání: smyslové, společenské, každodenní, odborně-technické, politické, vědecké a filosofické.⁵²

Přístup metodicky bližší sociální historii by mohl poznání rozlišovat v závislosti na tom, jaká společenská skupina je vytváří a přenáší. Intelektuálové jsou mistry jistých druhů poznání, ale zároveň tu existují i jiné oblasti odborného vědění či *know-how*, pěstované úředníky, řemeslníky, rolníky, porodními bábami, lidovými léčiteli a jinými skupinami. Tyto oblasti implicitního vědění v poslední době přilákaly pozornost historiků, zvláště v souvislosti s problematikou imperiálních výbojů a příspěvků domorodých obyvatel k poznatkům, které si evropští panovníci, kartografové a lékaři neprávem přisvojovali.⁵³

Většina studií věnovaných poznání se zaměřuje na poznání elit a studie lidové kultury (včetně mé vlastní monografie z roku 1978) nemají mnoho co říci o její kognitivní složce, tedy o lidovém či každodenním poznání.⁵⁴ I v této knize hlavní důraz – ve shodě s dochovanými prameny – položíme na dominantní, často přímo „akademické“ formy poznání, na onu sféru, které se na počátku novověku říkalo „učenost“ (*learning*). Přesto se co nejpoctivěji pokusíme umístit akademické poznání do širšího rámce a opakovaně se vrátíme k otázkám rivality, střetu a vzájemné směny mezi intelektuál-

⁵⁰ Rossi (1962), 15; cf. Roche (1981), část 3; Böhme (1984); Worsley (1997).

⁵¹ Berger – Luckmann (1966), 26.

⁵² Gurvitch (1966).

⁵³ Figueiredo (1984); Bayly (1996); Grove (1996); Mundy (1996); Edney (1997), 68, 76, 81, 98, 125.

⁵⁴ Roche (1981).

ními systémy akademických elit a alternativními způsoby poznání.⁵⁵ Tyto střety jsou zvláště patrné na poli medicíny, jak ji praktikovali „vynálezavci“, putovní léčitelé, Maurové a ženy.⁵⁶ Konkrétní příklad nabízí spisek *Rozmanitá pozorování*, který v roce 1609 vydala pařížská porodní bába Louise Bourgeoisová, jež se sama označuje za „první ženu mého řemesla, která vzala pero do ruky s cílem popsat poznání, které mi Bůh dal“.

Kdybych chtěl vyvolat senzaci, předložil bych na tomto místě tezi, že takzvané intelektuální revoluce raně novověké Evropy – tedy renesance, vědecká revoluce a osvícenství – představovaly pouze proces, kterým vyšly najevo (a objevily se v tištěné podobě) jisté typy lidového a praktického poznání a následně byly akademickým establishmentem legalizovány. Podobné tvrzení by sice bylo přehnané, ale neprovinilo by se jednostranností o nic větší než obecně přijímaný předpoklad, že poznání je totožné s učeností vzdělanců. Například poznání, které Evropané shromáždili v jiných světadílech, mnohdy nepramenilo z přímého pozorování přírody a společnosti, nýbrž záviselo na místních informátorech (viz 4. kap.).

Ukázku vzájemných vztahů mezi učenci a řemeslníky nám může nabídnout renesanční Itálie. Ve Florencii počátku 15. století vedl humanista Leonbattista Alberti četné rozhovory se sochařem Donatellem a stavitelem Filippem Brunelleschim. Bez pomoci podobných odborníků by stěží dokázal napsat svá pojednání o malířství a architektuře. Specialisté na renesanční architekturu již prozkoumali interakci mezi řemeslnickými tradicemi mistrů stavitelů a humanistickými vědomostmi patronů, kteří si své domy někdy objednávali s Vitruviovým pojednáním v rukou. Nepochybně si lze těžko představit, jak by toto starořímské pojednání o architektuře mohl někdo připravit k vydání a opatřit ilustracemi, jak se dělo v renesanční Itálii, bez spolupráce mezi odborníky na antickou latinu a odborníky na stavebnictví. Když benátský patricij Daniele Barbaro tento text v roce 1556 edičně připravil a přeložil, učinil tak s pomocí architekta Palladia, který se kdysi vyučil zedníkem.⁵⁷

⁵⁵ Potter (1993).

⁵⁶ Ballester (1977, 1993); Huisman (1989).

⁵⁷ Burke (1998c), 34, 175.

V řadě oborů bylo mnohé, čím k poznání šířenému tiskem mohli vedle učenců přispět i lidé z praxe.⁵⁸ Spis o hornictví, který v roce 1556 vydal humanista Georg Agricola, zcela očividně za mnohé vděčí ústně předávanému poznání horníků z Jáchymova, kde se Agricola živil jako lékař. Montaigne ve svém proslulém eseji o kanibalech neváhal přímo prohlásit, že prostý člověk (*homme simple et grossier*) by o zážitcích v Novém světě možná předložil spolehlivější svědectví než *les fines gens*, kteří jsou předpojatí a svíraní předsudky.

Přejdeme k humanitním vědám. Rozmach ekonomie jakožto oboru (viz str. 120) se neobjevil zničehonic. Bylo k němu zapotřebí nejenom vypracovat nové teorie, ale také akademicky posvětit praktické znalosti obchodníků, znalosti původně předávané ústně, které v průběhu 16.–17. století začaly stále obecněji cirkulovat v tisku. Příkladem je *Rozprava o obchodě* sira Josiaha Childa z roku 1665; jejím autorem je londýnský obchodník, který se stal prezidentem Východoindické společnosti.

K podobným kontaktům docházelo mezi teorií a praxí politiky, i když překročení vzájemných hranic si žádalo svou cenu. Když Machiavelli v explicitně teoretické podobě zformuloval pravidla, o kterých společensky vlivní lidé mnohdy vedli diskuse a kterými se panovníci často řídili v praxi, způsobil tím skandál. Traktát *Vladař* – původně důvěrný dokument, který Machiavelli věnoval jednomu členovi rodu Medici s nadějí, že tím zvýší své profesní vyhlídky – vyšel tiskem roku 1532, nedlouho po autorově smrti.⁵⁹ I přes drobnou křivdu, které se vůči svému předchůdci dopustil, zformuloval Francis Bacon v *Pokroku poznání* (1605) obecnou a vnímavou pravdu, když napsal: „Moudrost z oblasti vyjednávání a obchodu nebyla doposud souborně zaznamenána.“

Také znalost malířství a malířských technik, jejíž držitelé později získali označení *connoisseurs*, představovala orálně předávané poznání, které se v tištěné podobě objevilo v 16. století, především v *Životech* Giorgia Vasariho, poprvé publikovaných v roce 1550. Připomínka vzájemných kontaktů teorie a praxe z této doby se dochovala ve filosofické terminologii. Výraz „empirismus“ je odvozen ze substantiva „empirik“, kterého se tradičně užívalo pro alternativní léčitele,

⁵⁸ Zilsel (1941); Panofsky (1953); Hall (1962); Eisenstein (1979).

⁵⁹ Albertini (1955); Gilbert (1965).

nedotčené teoretickými znalostmi. Bacon v *Pokroku poznání* prudce odsoudil „empirické lékaře“, kteří neznají ani pravé příčiny choroby, ani správnou metodu léčby, avšak stejně ostře kritizoval scholastické filosofy, kteří odvozují závěry, aniž by věnovali pozornost světu každodenní existence. „Správná cesta, doposud nenastoupená“, spočívá podle Baconova *Nového organa* (1620) v tom, že nám vzorem nebude ani empirický mravenec, který bezmyšlenkovitě sbírá data, ani scholastický pavouk, který z vlastních útrob tká svou síť, nýbrž včela, která současně sbírá i vstřebává. Podstatné je vyjít „od smyslů a jednotlivin“ a pak postupně stoupat ke všeobecným závěrům (aforismy XIX a XCV). Právě tuto střední cestu, kterou se budeme zabývat v 9. kapitole, dnes nazýváme „empirismus“, přičemž francouzské slovo *empirisme* jakožto neologismus vzniklo v roce 1736 a bylo blíže rozebráno v příslušném hesle onoho ohromného baconovského projektu, jímž je osvěcenská *Encyklopedie*.

Baconova empirická epistemologie není bez souvislosti s jeho míněním (které sdílel s Luísem Vivešem, jenž se o reformu systému poznatků pokoušel o sto let dříve), že i učenci se mohou mít čemu naučit od obyčejných lidí. Královská společnost v Londýně navázala na tradici Baconovy nauky a vydávala popisy speciálních či tajných poznatků různých řemesel a umění. Cílem bylo – řečeno s univerzálním učencem G. W. Leibnizem, který tu použil charakteristické směsky němčiny a latiny – „spojit teoretiky a empiriky v blaženém manželství“ (*Theoricos Empiricis felici connubio zu conjungiren*).

Bacona po této stránce obdivoval také Denis Diderot. Jeho zájem o poznatky nejen svobodných učenců (*philosophes*), ale i řemeslníků je dobře patrný v *Encyklopedii*, například v hesle „Umění“, kde je distinkce, jež dělí svobodná umění od mechanických (viz 5. kap.), označena za nešťastnou, neboť snižuje status úctyhodných a užitečných lidí. Diderot se svými spolupracovníky v *Encyklopedii* (podobně jako Královská společnost) zveřejňoval řemeslné poznatky a výsledné dílo se podle všeho hodilo i v praktických situacích: například hesla o odlévání děl („*Alésoir*“) využil jeden vojenský poradce osmanského sultána, když v 70. letech 18. století připravoval nové dělostřelectvo.⁶⁰

⁶⁰ Proust (1962), 177–232; Wilson (1972), 136.

Naše studie setrvává v tomto kontextu vzájemných výměn, ale zaměřuje se na dominantní formy poznání, především na ono poznání, jehož držiteli byli evropští intelektuálové. Ovšem kdo byl a nebyl v raně novověké Evropě intelektuálem? Touto otázkou se zabývá následující kapitola.

KAPITOLA DRUHÁ

Vědění jakožto profese: učenci a Evropa

Učenost je poslání, které nás obdařuje světlem
dovolujícím dohlédnout dál než ostatní lidé.

Isaac Barrow

Zde stojím, Jowett jméno mé,
vším moudrem se mi mozek dme.
Jsem doktor v našem učení:
co nevím, není vědění.

H. C. Beeching

Tématem následující kapitoly jsou hlavní objevitelé, ochránci a šířitelé poznatků v raně novověké Evropě. Tito jedinci jsou často známi pod nálepkou „intelektuálové“. Karl Mannheim je označil v rámci každé společnosti za skupinu lidí, „jejichž specifickým úkolem je poskytnout dané společnosti určitý výklad světa“. Již jsme citovali jeho slavný výrok, ve kterém je prohlásil za „neukotvenou inteligenci“, za „nezakořeněnou společenskou vrstvu víceméně mimo systém tříd“.¹

¹ Mannheim (1936), 137–8.

NÁVAZNOSTI A ZLOMY

Často se tvrdí, že postava intelektuála se poprvé vynořila až v 19. století v Rusku, kde vznikl novotvar „intelligence“ jako kolektivní označení pro vzdělané muže, kteří pro nezáměr anebo nedostatek konexí nenašli uplatnění ve státní správě. Jiní komentátoři původ skupiny datují do závěru 19. století, kdy v průběhu diskuse o vině a nevině kapitána Dreyfuse vyšel na důstojníkovu obhajobu *Manifest intelektuálů*.² Někteří historici, především Jacques le Goff, hovoří – přinejmenším na půdě univerzit – rovněž o intelektuálech ve středověku.³ Zčásti se tu jedná o definiční neshody, ale současně zde vychází na světlo zásadní názorová odlišnost ohledně relativního významu změn a kontinuity v evropských kulturních dějinách.

Moderní intelektuálové jsou obvykle chápáni jako následníci radikální inteligence 19. století, která je zas následovnicí osvícenských volnomyšlenkářů (*philosophes*), a ti zas představují buď sekularizovanou verzi protestantského duchovenstva anebo pozdní formu renesančních humanistů. Podobný názor je příliš „přeznatý“ – v tom smyslu, že v minulosti hledá jen lidi více či méně podobné nám samým. Michel Foucault, který podobné přítomnostní prizma a kritérium kontinuity jako první zproblematizoval, zároveň dodnes představuje nejradikálnějšího kritika těchto obecně sdílených předpokladů.

Historie intelektuálů pojatá ve Foucaultově stylu by se možná zaměřila na rozpory mezi inteligencí 19. století, která chtěla zastaralé zřízení svrhnout, a volnomyšlenkáři století osmnáctého, kteří chtěli dosavadní režim zreformovat. Mohla by také upozornit na ohromné rozdíly mezi antiklerikálními *philosophes* a anglickým puritánským klérem 17. století, jenž byl označen za historicky první příklad „radikálních intelektuálů, osvobozených od feudálních vazeb“ uprostřed tradiční společnosti.⁴ Tito puritánští duchovní však za své pravé anebo všeobecné povolání či „poslání“ nepovažovali ani učenost, ani politickou aktivitu; jedno i druhé představovalo pouhé prostředky směřující k vyššímu cíli, jímž je víra. Jejich ideálem byl „svě-

² Pipes (1960); Charle (1990).

³ Le Goff (1957).

⁴ Walzer (1965).

tec“ a toto zaměření některé z nich dohnalo k vyložení anti-intelektualistickým postojům.⁵ Bariéra se též tyčí mezi protestantskými pastory a jejich předchůdci z řad renesančních humanistů, a stejně tak mezi humanisty a scholastickými filosofy, Le Goffovými intelektuály středověku, které humanisté tak často a ostře kritizovali.

V angličtině by bylo nejlepší přidržet se vodítka poskytnutého S. T. Coleridgem a Ernestem Gellnerem a zavést pro specialisty v oboru poznání termín *clerisy* (srov. francouzské *clerics*), ve kterém se spojují momenty profesionality, písemné kompetence, učenosti a odloučenosti od standárního společenského žebříčku.⁶ Členové oněch seskupení, pro něž by se tento termín hodil, by nejspíš sebe samotné označili za „učence“ (*docti, eruditi, savants, Gelehrten, men of learning*) anebo „vzdělance“ (*literati, hommes de lettres, men of letters*); francouzské *lettres* ve druhém případě neoznačuje literaturu, nýbrž vzdělanost obecně (odtud nutnost dodatečného adjektiva ve spojení *belles-lettres*).

Od 15. do 18. století se učenci běžně označovali za příslušníky „učené obce“, *respublica litteraria*. Tímto úslovím dávali najevo, že přísluší ke společenství, které překračuje jednotlivé národní hranice. Jednalo se v zásadě o obec čistě imaginární, ovšem s vlastními zvyklostmi, mezi které patřila výměna dopisů či knih a vzájemné návštěvy, nemluvě o rituálních projevech úcty, kterou mladší adepti vzdávali starším kolegům, schopným podpořit jejich profesní vzestup.⁷

Cílem následující kapitoly je prozkoumat fenomén, který jedna slavná sociologická stať z roku 1940 označila slovy „společenská role vzdělance“. ⁸ Dnes tato formulace ve své původní podobě – *the social role of the man of knowledge* – nutně vyvolá otázku o pozici vzdělaných žen. Ty byly ze zájmu o poznání v podstatě „vyloučeny“, jak již v 17. století upozornil francouzský filosof Poulain de la Barre v pojednání *O rovnosti obou pohlaví* z roku 1673.

Je pravda, že po celé toto období se vyskytovaly i „vzdělané dámy“, i když posměšné označení *bluestocking* neboli „modrá punčo-

⁵ Solt (1956).

⁶ Gellner (1988), 70–1, 79.

⁷ Goldgar (1995); Bots – Waquet (1997); Burke (1999a).

⁸ Znaniecki (1940).

cha“ – tj. emancipovaná žena, feministka – vzniklo až koncem 18. století. Mezi nejslavnější z nich patřily Kristina z Pizzana, spisovatelka a básnířka z 15. století, mezi jejíž díla patří *Obec dam*, Marie Le Jars de Gournay, která připravila k vydání Montaignovy *Eseje*, studovala alchymii a napsala pojednání o rovnosti mužů a žen, holandská vzdělankyně Anne-Marie Schuurmanová, která navštěvovala přednášky na univerzitě v Utrechtu a napsala knížku o studijních schopnostech žen, anebo královna Kristina Švédská, která ke svému dvoru ve Stockholmu povolala Reného Descarta, Hugona Grotia a další učence a poté, co se vzdala trůnu, založila v Římě Fyzikálně-matematickou akademii.

Přesto ženám nebylo dovoleno účastnit se na chodu „učené obce“ stejným způsobem jako muži. Jen velmi vzácně mohly studovat na univerzitě. Latinsky se mohly naučit od příbuzných anebo soukromými lekcemi, avšak pokud se pokusily proniknout například do okruhu humanistů, snadno narazily, jako se to v 15. století stalo vzdělaným italským dámám, jež nesly jméno Isotta Nogarola a Cassandra Fedele. Poté co muži veřejně zesměšlili její intelektuální nároky, vstoupila Isotta do kláštera.⁹

Ženy také sehrály svou roli v kontextu vědecké revoluce a osvícenství. Margaret Cavendishová, vévodkyně z Newcastlu, navštěvovala zasedání Královské společnosti a zveřejnila své filosofické úvahy. Voltaire věnoval *Esej o způsobech* markýze du Châtelet ve snaze přesvědčit ji, že historie coby studijní obor zasluhuje stejnou pozornost jako přírodověda, které markýza dávala přednost. Ale i v těchto oblastech ženy zaujímaly okrajové postavení. Bernard de Fontenelle napsal svůj dialog o mnohosti světů pro ženské publikum a Francesco Algarotti vydal knihu s názvem *Newtonismus pro dámy* na základě povýšenecké domněnky, že inteligentní ženy dokážou pochopit i novou přírodovědu, pokud je jim vysvětlena dostatečně jednoduše.¹⁰

⁹ King (1976); Jardine (1983, 1985).

¹⁰ Schiebinger (1989); Goodman (1994); Shteir (1996).

STŘEDOVĚK

Postava Héloisy, Abélardovy žáčky a posléze milenky, nám připomíná, že vzdělané ženy lze najít už ve 12. století. Právě v té době se evropští vzdělanci poprvé od antiky stali veřejně viditelnými i mimo kláštery. Tento vývoj, stejně jako rozmach univerzit, byl výsledkem rostoucí dělby práce spojené s růstem měst.

Mezi vzdělance patřili také učení laikové, obvykle buď lékaři anebo právníci. Právo a medicína tvořily dvojici mimocírkevních učených profesí, které našly své místo na půdě středověké univerzity, stejně jako prestiž ve vnějším světě.¹¹ Tyto skupiny se sdružovaly do komor či kolejí (roku 1518 vzniká London College of Physicians) a snažily se udržet monopol poznatků i praxe při střetu s „podloudnými“ konkurenty.

Většina univerzitních učitelů a studentů ovšem ve středověku patřila do řad duchovenstva a často i náboženských řádů, především dominikánů, k nimž se počítal i vůbec nejslavnější středověký učitel Tomáš Akvinský. Také akademičtí přírodovědci – Albert Veliký, Roger Bacon – byli mnichové. Studenti často putovali od jednoho učení k druhému, a představovali tedy mezinárodní seskupení, která si – jak dokládají jejich latinské popěvky – uvědomovala svou odlišnost od běžného obyvatelstva měst, v jejichž hradbách studenti žili. Výuky se většinou ujímali, řečeno dnešní terminologií, „scholastičtí“ filosofové a teologové, kteří ale tohoto označení sami neužívali; sami sebe považovali za „vzdělance“ (*viri litterati*), „kleriky“ (*clerici*), „univerzitní mistry“ (*magistri*) anebo „filosofy“ (*philosophi*). Někteří tito učenci, například Angličan Jan ze Salisburie ve 12. století, působili také u dvorů.¹²

Výraz „scholastikové“ či „reprezentanti škol, školští učenci“ (*scholastici*) měl původně pohrdlivý podtón a zavedli ho zastánci nového pojetí univerzitní výuky, „humanitních věd“ (viz kap. 5). Vyučující tohoto nového učebního plánu získali nálepku „humanisté“ (*humanistae*) a tento termín se přes Itálii rozšířil do celé Evropy. Humanisté představovali novou formu profesionální vzdělané vrstvy. Někteří byli řádovými bratry, ale mnozí zůstali laiky, kteří učili na školách

¹¹ Bouwsma (1973).

¹² Le Goff (1957); cf. Murray (1978), 227–33, 263–5; Brocchieri (1987); Verger (1997).

a univerzitách, působili jako domácí učitelé anebo se těšili podpoře mecenášů. Přinejmenším někteří považovali výuku spíš za osudové břemeno než za vlastní poslání. Jeden italský humanista z 15. století tak v dopise kolegovi napsal: „Já, jenž se donedávna těšil přátelství knížat, jsem nyní vinou své špatné hvězdy otevřel školu.“ Vzhledem k obecně nízkým platům školních a univerzitních učitelů – jen s výjimkou několika proslulých expertů, především právníků – lze tuto reakci snadno pochopit. Výuka poskytovala způsob, jak vlastními znalostmi vydělávat, ale nijak oslnivé částky.¹³

Vznik termínu „humanista“ dokládá, že přinejmenším na univerzitách výuka humanitních věd podněcovala mezi učiteli povědomí sounáležitosti. O zrodu kolektivní identity svědčí také spolky a akademie, které humanisté založili.¹⁴ (Těmito institucemi se budeme zabývat ve 3. kapitole.)

VLIV KNIHTISKU

Mezi hlavní důsledky vynálezu knihtisku patřil fakt, že se rozšířily možnosti profesního uplatnění učenců. Někteří, například Aldus Manutius v Benátkách, se stali vydavateli odborné literatury.¹⁵ Další pracovali pro nakladatelská centra, například jako korektoři, sestavovatelé rejstříků, překladatelé anebo i autoři nových knih, sepsaných na zakázku tiskařské dílny. Přes všechny přetrvávající obtíže byla nyní profesní kariéra učence snazší. Erasmusův úspěch jeho knih dovolil vyvázat se ze závislosti na mecenáších. Norbert Elias zpodobnil humanisty obecně a Erasma zvláště v Mannheimově stylu jako představitele „neukotvené inteligence“, jejichž společenská odloučenost se odvíjí od možnosti „distancovat se“ od všech sociálních skupin z jejich okolí.¹⁶

Jedinečný případ představují Benátky, kde se skupině autorů s humanistickým vzděláním v polovině 16. století podařilo uživit se

¹³ Kristeller (1955); Dionisotti (1967); Romano – Tenenti (1967); Burke (1986).

¹⁴ Benzoni (1978), 159n.

¹⁵ Schottenloher (1935).

¹⁶ Elias (1939), 1, 73.

literární činností. Psali tolik a o tolika tématech, že získali přízvisko „mnohopisci“, *poligrafi* (viz kap. 7). Podobné jedince najdeme koncem 16. století v Paříži, Londýně i v dalších městech; zveřejňují mimo jiné chronologické přehledy, kosmografické traktáty, slovníky a další průvodce po světě vědění.

UPLATNĚNÍ V CÍRKVI A VE STÁTĚ

Skupinami, které jsme doposud zmínili, se možné uplatnění učenců v 16. století nevyčerpává. Reformace k nim připojila další. Lutherova myšlenka kněžské úlohy všech věřících zpočátku učinila klérus zdánlivě zbytečným a Lutherův radikálnější kolega na Wittenberské univerzitě Andreas Karlstadt otevřeně hlásal zrušení všech akademických hodností. Ovšem Luther se záhy postavil na podporu ideje vzdělaného duchovenstva, které bude kázat Písmo lidu, a Jan Kalvín i ostatní protestantští reformátoři ho v tomto ohledu následovali. Na katolické straně se od poloviny 16. století podobná starost o výchovu místních farářů projevovala zakládáním seminářů.¹⁷ Někteří duchovní, kteří vystudovali zmíněné instituce, podle všeho přijali bádání jako životní úkol, aniž by přitom přestali sloužit svým farnostem; příkladem je luteránský pastor Paul Bolduan, jenž sehrál průkopnickou roli v sestavování tematických bibliografií. V tomto smyslu lze o církvích prohlásit, že nezáměrně sponzorovaly vzdělanost.

Nárůst počtu studentů v 16. a na počátku 17. století se zčásti odvíjel od nové role, kterou univerzita coby instituce pro výchovu místního farního duchovenstva plnila, ale také od stoupající poptávky po úřednících s právním vzděláním ze strany státu. V polovině 17. století již příliv studentů přesahoval momentální poptávku a znatelná část absolventů zjišťovala, že se svých aspirací budou muset vzdát. V Neapoli se studenti v letech 1647–1648 zúčastnili slavného povstání proti Španělsku. Při jiné příležitosti vy pochodovalo tři sta ozbrojených studentů do ulic na protest proti

¹⁷ Burke (1988); Prosperi (1981).

zvýšené ceně doktorátů. Dokonce se objevil názor, že v Anglii tito „odcizení intelektuálové“ nesou částečnou zodpovědnost za anglickou revoluci.¹⁸

Někteří univerzitně vzdělaní učenci se uplatnili jako osobní tajemníci panovníků, aristokratů anebo jiných vzdělavců. Celá řada předních italských humanistů – Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini, Lorenzo Valla – sloužila jako tajemník papeže. Pozice osobního tajemníka nebyla nová, avšak počet publikací, zvláště italských, kde se vysvětluje, jak toto povolání vykonávat, naznačuje, že jeho význam v této době vzrostl souběžně s nárůstem administrativní zátěže panovníků i šlechticů (viz kap. 6).¹⁹ Ve Švédsku se závěr 16. století zapsal do dějin jako epocha „vlády tajemníků“, neurozených mužů, jako byl pastorův syn Jöran Persson. Persson, spíše poradce než kancelářská síla, působil jako pravá ruka krále Erika XIV., dokud jej jeho šlechtičtí rivalové nedohnali na popraviště. Ve Španělsku byla vláda tajemníků v dané epoše, tj. za vlády Filipa II., ještě nepokrytější a výraz *letrado* (odvozený z latinského *litteratus*) se vžil jako označení právníků v královských službách, učenců v kontrastu k vojákům, kteří krále obklopovali v tradičním uspořádání. Jejich úkolem bylo poskytovat dobré rady; podobnou politickou funkci plnila vrstva učenců i v jiných kulturách.²⁰

Rovněž samotní vzdělanci si mohli najmout tajemníka anebo éléva. Například Erasmus zaměstnal erudovaného Gilberta Cousina a do sboru tajemníků Francise Bacona patřil mladý Thomas Hobbes. Své asistenty, někdy učené, měli také vyslanci: tajemník francouzského vyslance v Benátkách Amelot de la Houssaye využil svého postavení k tomu, aby se seznámil se zákulisím fungování benátského státu, a své poznatky později publikoval (viz str. 166). V 17. století již existovala funkce tajemníka učené společnosti. Bernard de Fontenelle působil jako tajemník francouzské Akademie věd, Henry Oldenburg anglické Královské společnosti, Formey berlínské akademie a Per Wilhelm Warentin švédské akademie. Někdy, například v Oldenburgově případě, se jednalo o placené místo.

¹⁸ Curtis (1962); cf. Chartier (1982), Roche (1982).

¹⁹ Nigro (1991).

²⁰ Stehr (1992).

V polovině 17. století se při všech rizicích rýsovala před spisovateli a učiteli stále reálnější možnost, že se užijí z kombinace mecenášských příspěvků a publikační činnosti. Z analýzy 559 francouzských autorů činných v období let 1643–1665 vyplývá, že při nasazení správné strategie se mohli prosadit a uživit psaním v nejširším slova smyslu, od slovníků a historických spisů až po Racina dramata a Boileauovy básně.²¹

Rozchod s tradicí ovšem nesmíme přehnaně zdůrazňovat. Královské penze nadále představovaly důležitý zdroj příjmů; například od Ludvíka XIV. obdrželi velkorysé renty nejenom Boileau, Racine a jiní básníci, ale také astronom Gian-Domenico Cassini a filolog Charles Du Cange. Právníci Nicholas de Peiresc a John Selden anebo lékaři Theodor Zwinger a Ole Worm se ve volném čase nadále věnovali psaní a výrazným způsobem se zasloužili o vzdělanost. Značný počet autorů se nacházel v řadách duchovenstva či setrval na okrajích kléru. V epoše Ludvíka XIV. církevně zaštitěný intelektuál stále ještě tvořili většinu.²² Až do konce zkoumaného období, a ještě nějaký čas poté, podstatná část učených knih pocházela z pera příslušníků kléru.

STRUKTURNÍ DIFERENCIACE

Někdy kolem roku 1600 se ve sféře evropských vzdělavců začal zřetelně projevovat proces společenské diferenciace. Jednu specifickou skupinu nyní tvořili spisovatelé, jejichž rostoucí sebevědomí se například ve Francii 17. století ukazovalo na stále častějším užívání výrazů *auteur* či *écrivain*.²³ Malou, ale vlivnou skupinku bychom dnešní terminologií označili za „informační zprostředkovatele“ – zajišťovali kontakt mezi učiteli na různých místech – anebo „manažery vědění“, neboť se snažili vědění nejen shromažďovat, ale také do něho vnést řád. Jména některých těchto lidí se budou na následujících stránkách vyskytovat opakovaně: patří sem Francis Bacon, Jean-Baptiste Colbert, Denis Diderot, Samuel Hartlib, Gottfried

²¹ Viala (1985).

²² Viala (1985), 247.

²³ Viala (1985), 270–80; Vandermeersch (1996), 223–4, 246–8.

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Společnost a vědění.
Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.